

En dansk landsbykirkegårds økonomi i 1600-tallet

Af Lasse Bendtsen

Stud.mag., Københavns Universitet, student ved Nationalmuseets bogværk "Danmarks Kirker".

Før landsbykirkegårdene fra midten af 1800-tallet blev forandret til haveanlæg med grusgange, hække og andre kulturplanter, havde de i århundreder henligget som græsmarker omkring kirkerne. Ikke kun landsbykirkegårdens udseende var anderledes. Også de økonomiske vilkår for kirkegårdens drift og anvendelse var forskellige fra nutidens. Gravstederne var ikke administrativt regulerede og registrerede, og på landet var ingen fast arbejdskraft tilknyttet kirkegårdene. Græsset på kirkegården skulle holdes nede, men dette arbejde blev forvaltet som en ret snarere end en pligt, idet græs udgjorde en resurse, bl.a. som det primære foder til kvæg. Det var derfor ikke kun af æstetiske grunde, at kirkegårdens græs blev slået. Det kunne hændes, at løsgående dyr fik adgang til kirkegården, hvilket utvivlsomt var frustrerende for den person, der havde retten til høslæt på kirkegården. Værre var det dog, når dyrs græsning på kirkegården fik karakter af krænkelse af gravfreden. Derfor var det vigtigt at have en forsvarlig mur omkring kirkegården med funktionsdygtige porte, låger og riste.

I det følgende vil der blive set på den økonomiske side af 1600-tallets landsbykirkegård på baggrund af de velbevarede regnskaber (1581-1687) fra Hvejsel kirke i det gamle Vejle amt.¹⁾ Hvilke indtægter og udgifter var der i forbindelse med kirkegården?

Tilsynet med kirkegården og dens anvendelse

Først skal den datidige administration af gravstederne behand-

les. Stadigt flere sognepræster begyndte i 1600-tallet at føre kirkebøger, hvor også dødsfald blev nedskrevet. I midten af århundredet blev præsterne forpligtet hertil gennem lov. Der var dog ingen fortegnelse, hverken hos præst eller kirkeværgere, over begravelsernes placering på kirkegården. Kirkegården var da heller ikke inddelt i afgrænsede og regelmæssige gravsteder.

Ifølge Christian 5.'s Danske Lov fra 1683 måtte ingen grave, mure eller åbne nogen grav inde i kirken eller på kirkegården uden kirkeværgerens viden og tilladelse.²⁾ Ingen skulle dermed unddrage kirken dens retmæssige indtægter i forbindelse med indretning af nye begravelser i kirkerne eller åbning af eksisterende begravelser. Det fremgår med tydelighed af det ovenstående, at tilsynet med gravpladsen uden for kirkebygningen var kirkeværgerens ansvar, ligesom tilsynet med kirkebygning, inventar og økonomi. Længere oppe i hierarkiet skulle provsterne 'erfare hvorledes kirkerne og kirkegårdene vedligeholdes'.³⁾

Der var ingen fastansatte gravere på 1600-tallets landsbykirkegård, hvilket også er antydning af, at kirkeværgerne kunne nøjes med at 'vide og tillade'. Gravene blev gravet og tilkøbt af den afdødes efterladte slægtninge og venner, hvor der skønnedes at være plads. Da eksisterende begravelser ikke blev sløjfet, kan der siges at have været et naturligt hjemfald af gravsteder. De fleste grave var markeret med forhøjninger i form af græstuer. Med tiden sank disse tuer sammen og gik i et med kirkegårdens omkringliggende græstæppe. Nye grave kunne da kastes, hvor eksisterende begravelser havde undsluppet sognets erindringshorisont. Indtil da hjalp synet af tuerne sognets beboere med at erindre og værne om deres kære gravsteder.

På landet var der som udgangspunkt adgang til begravningsjord uden betaling – modsat købstæderne, hvor jorden var inddelt i forskellige kvaliteter med forskellige priser, og kun fattigjorden var gratis. Nærede landsbyens formuende ønske om at yde frivillige bidrag til kirken til gengæld for begravelse, var de imidlertid velkomne ifølge Danske Lov. Sådanne godvillige bidrag skulle føres til regnskab i kirkeværgerens lovpligtige regnskab, men ingen måtte dog besværes på deres dødsleje med noget sådant.⁴⁾

Den eneste regelmæssige betaling i forbindelse med begravelse på landsbykirkegården var de offerpenge, som sognepræ-

sten fik for sin deltagelse i begravelsesritualet. Disse penge var et anliggende mellem sognepræst og sognebørn, hvorfor de gik uden om kirkeværgernes regnskab.

Hvejsel kirke 1581-1687

Kirkens værger var gennem lov forpligtet til at føre regnskab over kirkens indtægter og udgifter. Dette regnskab blev ved årlig høring indført i regnskabsbogen af en skriver. Danske Lov siger om værgerne, at de skulle være 'vederhæftige dan-nemænd', dvs. pålidelige og økonomisk solide. Den økono-miske soliditet var en fordel, da værgerne ofte kom ud for at skulle låne kirken penge. Nogle kirkeværger frasagde sig da også hvervet med henvisning til dårlig økonomi. Andre be-klædte hvervet gennem en lang årrække. Af Hvejsel kirkes regnskaber fra tiden 1581-1687 fremgår det således, at blot fire personer i løbet af 100 år sørgede for kontinuiteten i kirkevær-geinstitutionen.

Der er tale om den velbyrdige Palle Fasti til Mindstrup (1593-1615) samt bønderne Niels Nielsen fra Bjerlev (1616-34), Mads Christensen, ligeledes Bjerlev, (1635-63) og Bent Pedersen fra Fausing (1668-87). Palle Fasti beklædte posten alene, dog hjul-pet af sin foged, mens de resterende tre havde skiftende 'med-kirkeværger'.

I Hvejsel kirkes regnskabsbog optræder der ingen indtægter i forbindelse med begravelse på kirkegården. Det kan derfor konkluderes, at hvad der har været af udgifter til vedligeholdelse af kirkegården blev dækket gennem kirkens faste ind-tægter i form af tiende og afgifter fra kirkens jordejendom. Men hvilke udgifter til vedligeholdelse var der? Hvad angår selve kirkegårdsarealet var udgifterne få. Vedligeholdelsen af kirkegårdens areal bestod først og fremmest i at holde græsset nede ved at slå det. Græsset var imidlertid ikke noget, der blot skulle bortskaffes, for det udgjorde en resurse. Derfor behø-vede værgerne ikke at betale nogen for at fjerne det. Kirke-gårdens græs har som økonomisk resurse betragtet nok været marginal, men dog ikke mere marginal end, at Jørgen Mad-sen, sognepræst i Skamby på Fyn, ved Fyns Stifts landemode i 1545 følte sig kaldet til at rejse spørgsmålet, om hvem græs og brændsel på kirkegården skulle tilfalde. Forsamlingen kom, måske ikke overraskende, frem til at alt udbytte af kirkegår-den måtte tilkomme præsten. Denne beslutning benyttede sig af traditionens argument, idet der blev henvist til afgørelser fra de forrige, dvs. katolske, bispers tid.⁵⁾ Det var da også ofte tilfældet, at retten til høslæt tilhørte den lokale sognepræst.

Andre steder blev denne rettighed bortsolgt mod ydelser som klokkeringning o.l.

Der er sporadiske udgifter til renholdelse af kirkegården i Hvejsel. I 1612 betales der således for en vogn til at køre 'grud' (dvs. sand/grus) væk fra kirkegården. Formodentlig er der tale om oprydning efter arbejder ved kirken. Denne udgiftspost vidner om en æstetisk og etisk holdning til, hvordan kirkegården skulle tage sig ud. Materialer skulle ikke ligge og flyde.

Langt de fleste udgiftsposter til kirkegården angår imidlertid dens mur, porte og låger. Med lokalhistorikeren Knud Hoves ord synes indgangene til kirkegården i Hvejsel "til forskellige Tider at have forvoldet Kirken ikke saa ringe Udgift" (Hove 1949, 86).

Der er i regnskaberne udgifter til kirkegården med få års mellemrum. Nogle angår større arbejder som i 1589, hvor to mure betales for at mure kirkens store port, mens andre angår mindre arbejder som i 1605, hvor to 'stetter' (sekundære indgange) forsynes med tagsten.

Kirkens mur synes i det store hele at have fungeret efter hensigten. I 1631 blev der ved syn af kirkegårdens mur ikke fundet anledning til at påtale andet end, at den vestre 'stette' skulle forbedres på taget, og at den østre 'stette', som man var begyndt at opmure med ler, i det følgende forår skulle opmures med kalk. Det følgende års regnskab vidner om hurtig handling i overensstemmelse hermed. Til ommuring af stetterne blev der købt 1650 mursten samt 170 tagsten, og mureren Erich med en svend blev betalt 15 daler for at udføre arbejdet. Hertil kom kirkeværgens udgifter til bespisning af de to. To stetter blev taget ned og opmuret på ny, da de stod på hæld, mens manglerne ved en tredje stette blev udbedret. Regnskabet for dette år viser, at kirkegårdsmuren kunne være en udgiftstung post. Holdes udgifter til materialer og arbejds løn op mod kirkens samlede indtægter på godt 60 daler, fremgår det, at ca. 1/3 af kirkens indtægter dette år går til vedligeholdelse af kirkegårdens indhegning.

Et andet udgiftstungt år på kirkegården var 1647, hvor kirkens værger, Mads Christensen fra Bjerlev og Frantz Hansen fra Hvejsel, fortingede med Jens Erichsen om at opføre 124 favne (lidt over 200 meter) af kirkegårdsmuren fra grunden for en sum af 38 daler og 3 mark. Derudover blev Mads Jensen

fra Bjerlev betalt for at indlægge og indmure ristene i vestre og østre stette. Dette år anvendes godt 2/3 af indtægterne på arbejdsløn i forbindelse med kirkegårdsmuren. Det kunne altså løbe op i relativt betydelige summer, når den løbende vedligeholdelse ikke var tilstrækkelig.

Fra 1647 synes kirkegårdsmuren øjensynligt at have tjent sit formål indtil 1682. Dette år indskræpes det kirkeværgerne, at de 'haver at holde tilbørlig fred over kirkegården, at intet kreatur kommer derpå'. Det tillades derfor kirkeværgerne at sørge for kirkegårdsmurens vedligeholdelse ved at 'handle med nogen som ville lade græsset slå og bjærge, imod kirkegårdsmurens vedligeholdelse så at ingen bekostning på den skal gøres, kirken til udgift'. Det er forståeligt, hvis kirkeværgerne har ønsket at få gjort kirkegårdsmurens vedligeholdelse til genstand for en byttehandel i stedet for, som hidtil, at skulle sørge for denne gennem indkøb af materialer og lønarbejde. Det er endvidere tydeligt, at man ved at forene pligten til vedligeholdelse af muren med retten til græsset har forsøgt at give incitament til murens rette vedligeholdelse. Var indsatsen dårlig, blev udbyttet tilsvarende ringe, fordi andres kreaturer da allerede havde haft adgang til græsset. Regnskaberne fortæller imidlertid ikke om, hvorvidt en sådan ordning faktisk blev indført i Hvejsel. I sidste ende afhang det vel af, om nogen fandt, at det var indsatsen værd.

Kirkeregnskaberne fra Hvejsel vidner om udstrakte bestræbelser på at opretholde kirkegårdens hegn. Hvejsel sogn i 1600-tallet hører således til de, ifølge Niels Jørgen Poulsen, mange sogne, hvor der blev udvist stor omsorg for kirkegården. I kultur- og lokalhistoriske fremstillinger er der af og til givet et billede af den protestantiske kirkegård indtil ca. 1850 som et forfaldent sted, der var overrendt af dyr. Ifølge kulturhistorikeren Troels Troels-Lunds *Dagligt liv i Norden* i det sekstende århundrede medførte reformationen 'nedtrampede' og 'uhyggelige' kirkegårde. Det er da heller ikke svært at finde beklagelser over kirkegårdenes tilstand, som ved Viborg stifts landemode i 1552. Her forlød det, at kirkegårdene i mange landsbyer i Viborg stift ikke blev 'holdt færdige med mur, porte og gode stetter', men i stedet blev 'opædt' af kreaturer og svin. Det indskræpedes, at kirkegårdene 'burde holdes rene og skikkelige for deres æresfulde opstandelses skyld, hvis legeme sig der hviler'. ⁶⁾ Sådanne spredte klagesange over kirkegårdenes tilstand fra tiden efter reformationen giver dog ikke belæg for at postulere en markant forandring i forhold til tilstanden på middelalderens kirkegård. Niels Jørgen Poulsen

afviser Troels-Lunds negative syn på den eftermiddelalderlige kirkegård. I stedet bør man se de gamle græsdækkede kirkegårde som ofte "velplejede anlæg, der kunne have en egen skønhed og dertil en ikke ubetydelig symbolsk værdi".⁷⁾

Græs og husdyr

Ikke desto mindre kunne det hænde, nogle steder mere regelmæssigt end andre, at løsgående dyr fik adgang til kirkegården. Enten fordi dens hegn var utilstrækkeligt, eller fordi dyrenes ejere med vilje lukkede dem ind. At krigsfolk som Torstensons svenske tropper i 1640erne holdt kvæg på Tiset kirkegård⁸⁾ kan næppe overraske, men også et sogns egne indbyggere kunne fristes til at lade deres dyr græsse på den indviede jord.

Der er ingen forlydender om en sådan praksis i 1600-tallets Hvejsel, men senere er der eksempler på græsning med fuldt overlæg. I 1812 indberettes det til provstiet, at kirkegården aldrig er i fred, skønt den er forsvarligt indhegnet. Det forlyder, at 'degnens kreaturer gør den til et uørken' på trods af kirkeværgernes forbud herimod.⁹⁾ På Sydfalster, i Idestrup sogn, nøjedes degnen ikke med at lade sine køer græsse på kirkegården. Ifølge Rudolph Bertouch forsøgte han endda at forbedre næringsværdien ved at plante kløver.¹⁰⁾

Når græsset var eftertragtet, skyldtes det naturligvis dets anvendelse som foder til husdyr, herunder som kvægets primære foder. Indtil slutningen af 1800-tallet var kvæg ikke blot en kilde til mælk, kød og skind, men også landbrugets væsentligste gødningskilde samt et vigtigt trækdyr. Endvidere var kvægeksperten til de nordeuropæiske markeder et væsentligt element i økonomien. Det var derfor af stor betydning at sørge for kvægets rette ernæring. Var det en gang imellem et spørgsmål om kreaturerne overlevelse, kan det ikke undre, at landboere undertiden enten har set gennem fingre med deres kvægs græsning på andre folks jorder og kirkegårde eller ligefrem åbenlyst har drevet dem derhen.

Det var efter alt at dømme dog et mindretal af kirkegårdene, hvor en sådan praksis foregik. Ud af de 56 kirker i Ribe stift, hvor der i 1791 var kirkesyn, var der tretten, om hvilke det forlød, at der gik kreaturer på kirkegården. Ved otte af disse forklares kreaturerne gang med, at porten mangler, eller at diget er forfaldent.¹¹⁾ Ved de sidste fem forklares græsningen på kirkegården helt eller delvist med, at det sker med overlæg

fra husdyrenes ejere.¹²⁾ Om Andst kirke, der hører til i sidstnævnte gruppe, lyder det, 'at kirkegården har hegn og sagtens kunne holdes i fred for kreaturer, men den udnyttes på det skammeligste til græsning'.¹³⁾ Det hører med til billedet, at året 1791 var det år i femårsperioden 1788-92, hvor antallet af klager over græssende kreaturer var allerhøjest. Det ser altså ud til at have været reglen snarere end undtagelsen, at kirkegårdens hegn var stærkt og tilstrækkeligt. Endvidere ser det også ud til at have været reglen snarere end undtagelsen, at man holdt sine dyr borte fra sognets begravelsesplads.

Utrykte kilder:

Landsarkivet for Nørrejylland.

C KRB. Kirkeregnskaber. 215. Hvejsel 1581-1687.

C4-190. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-1792.

Litteratur:

Rudolph Bertouch: *Menigmands minde: motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster*. Maribo 1971.

Emil Bøttiger: *Kirkegårdens Anlæg og Drift*. København 1950.

Danmarks Kirker. København 1933ff.

J. Exner: *Den danske kirkegård og dens problemer*. København 1961.

Knud M. Hove: *Hvejsel Sogn. Træk af historie og topografi*. Eget forlag 1949.

Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683. Stig Juul (udg.). København 1949.

Inge Tofthøj Nielsen: "Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus Len 1580-1660", *Vejle Amts Aarbog* 1972, s. 122-201.

Niels Jørgen Poulsen: "De græsklædte grave", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 49-65.

Holger Rørdam: *Danske Kirkelove*. Bd. I-III. København 1883-89.

Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede*. Bind 7: Livsbelysning & Livsafslutning. 6. Udg. København 1969.

Noter

1. Landsarkivet for Nørrejylland. C KRB. Kirkeregnskaber. 215. Hvejsel 1581-1687.
2. *Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683* (2.22.34).
3. *Danske Lov* (2.16.9).
4. *Danske Lov* (2.22.37-38).
5. Rørdam: *Danske Kirkelove*, Bd. I, s. 232f.
6. Rørdam: *Danske Kirkelove*. Bd. I, s. 334f.
7. Niels Jørgen Poulsen: "*De græsklædte grave*", s. 51
8. *Danmarks Kirker*, Århus Amt, s. 2235.
9. Knud M. Hove: *Hvejsel Sogn*, s. 86
10. Rudolph Bertouch: *Menigmands minde*, s. 289.
11. Der er tale om følgende kirker: Grejs, Øster Snede, Øster Nykirke, Uldum, Ryde, Skanderup, Hjarup, Vamdrup.
12. Der er tale om følgende kirker: Andst, Gesten, Seest, Bække, Lejrskov.
13. Landsarkivet for Nørrejylland. C4-190. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-1792.